

Токсоналиева А.М.

КЫРГЫЗСТАНДА ЖАШАГАН ДУНГАНДАР ЖАНА ДУНГАН ТИЛИНИН АЗЫРКЫ УЧУРДАГЫ АБАЛЫ

Токсоналиева А.М.

СОСТОЯНИЕ ДУНГАНСКОГО ЯЗЫКА И ДУНГАН ПРОЖИВАЮЩИХ В КЫРГЫЗСТАНЕ

А.М. Toktonalievа

THE STATE OF THE DUNGAN LANGUAGE AND DUNGANS LIVING IN KYRGYZSTAN

УДК: 81.1: 94:39

Акыркы жылдарда Борбор Азияда турукташкан дунган элинин тарыхы, маданияты, тили изилденип, илимий жаатында өнүгүү процесси күчөп жаткан учуру. Өзгөчө Кытайда жана Кыргызстанда жашаган дунгандардын ар тараптуу байланышы жылдан - жылга бекемделип, эне тилин сактап калуу жана алар ары өрчүтүү иш чаралары орчундуу орунду ээлейт. Макалада Кыргызстанда жашаган дунгандар жана алардын эне тилинин азыркы учурдагы абалынын көйгөйлүү маселелери каралган.

Негизги сөздөр: Кыргызстанда жашаган дунгандар, дунган тили, дунган тилинин жазуусу, кытайлык дунгандар.

Сейчас время изучения и научного развития истории дунганского народа, ее культуры, сформировавшегося на территории Центральной Азии. Особенно, значительное место занимает взаимосвязь дунган, проживающих в Китае и в Кыргызстане. В статье рассмотрены проблемные вопросы дунганского языка и дунган, проживающих в Кыргызстане в данное время.

Ключевые слова: дунгане, проживающие в Кыргызстане, дунганский язык, письменность дунган, дунгане Китая.

Now is the time of the study and research of the history of the Dungan people, its culture, formed on the territory of Central Asia. Especially significant is the relationship of the Dungans living in China and Kyrgyzstan. The article considers problematic issues of language and Dungan the Dungans living in Kyrgyzstan at the time.

Key words: dungans living in Kyrgyzstan, dungan language, script dongang, dongangs of China.

Дунган эли өзүнүн тарыхый маданият мурасы, бөтөнчө каада - салты, адабияты, тили менен көп жылдардан бери окумуштуулардын кызыгуусун жаратууда. Азыркы учурда Кыргызстанда отурукташкан дунгандар мындан 130 жыл мурун Кытайдын түндүк батышындагы мусулмандардын Цин династиясына каршылык көтөрүлүшүнүн кыйроосунун натыйжасында жер которуштуруп келишкендердин бири. Кыргызстандан сырткары алардын бир бөлүгү Казахстанга жана Өзбекстанга отурукташып калышкан [1]. Азыр алардын саны Кыргызстанда алтымыш миңге чукулдаса, жалпы Борбор Азияда жүз отуз миңге жетет, ал эми Кытай жеринде он миллионго жакын кытай мусулман хуэйцзу тургундары бар. Хуэй, хуэйцзу бул дунган элинин Кытайдагы ата теги.

Хуэйцзу этногенезинин калыптануусу боюнча ар кандай так эмес илимий божомолдор да бар. Алардын биринде, кытайды монголдор бийлеп турган доордо, араб - перс соодагерлери, ошондой эле туткунга түшкөн иран, түрк, араб жигиттеринин кытай кыздарына үйлөнүүсүнөн, б.а. ассимиляцияга кабылуусунан дунган эли пайда болгон деген божомолдору белгилүү [4].

Эгерде «дунган» этнонимин карай турган болсок, анда ал XVIII – кылымдын экинчи жарымынан баштап колдонулган. Кээ бир адистердин айтуусу боюнча, «дунган» орус тилинин фонетикасына

багындырылып айтылган («*东干* *dōnggān*» с востока - чыгыштан). Башкалардын айтуусу боюнча, түрк тилинен «турген - калуу» туюнтат. Ал эми кытай илимпоздорунун изилдөөлөрү боюнча, кытайдын Ганьсу жана Шэньси провинцияларынан Синьцзянга көчүрүлүп келинген аскер кызматкерлери «*屯垦* - агрардык чек ара аскер кыштактары» деген маанини билдерет [5]. Жогоруда каралган этноним КМШ өлкөлөрүндө да белгилүү, бирок Борбордук Азияда отурукташкан дунгандар өздөрүн ич ара «*лохуэйхуэй*» же «*чжунюаньжэнь*» деп аташат.

Азыркы учурда дунган эли Кыргызстандын түндүгүндө, Чүй, Ыссык – Көл областарында, аз сандаган бөлүгү Ош областында отурукташкан. Ал эми Жети-Өгүз районуна караштуу Ырдык айылы жана Чүй өрөөнүндөгү Александровка, Токмок, Миянфан, Кенбулан, дагы бир нече дунган айылдары бири-бирине тыгыз жайгашышып, жергиликтүү калкка таасирленбей ата-бабаларынан калган чыныгы үрп-адаттын, тамак-ашын, эң башкысы эне тилин сактап муундан-муунга, укумдан - тукумга улап келе жатышат. Бирок өкүнүчтүүсү Ош областындагы дунгандар, сан жагынан аздык кылганынанбы, айтоор каада-салтын, тилин жоготуп кыргыздашып кетишкен.

Негизинен Кыргызстанда отурукташкан дунгандардын түп теги Кытайдын ар тарабынан келгенине байланыштуу, бири - биринен жери, салт - санаасы жагынан, жада калса тили менен да айырмаланышын байкоого болот. Александровка айылында отурукташкан дунгандар Кытайдын Ганьсу провинция-

сынан келишсе, Токмокто жашагандар - Шэньсиден, ал эми Ырдык дунгандарынын түп аталары Ниньсяйдан келишкен. [6].

Эгерде Кыргызстанда отурукташкан дунгандардын тилинин өрчүшүн жалпы карай турган болсок, анда ал син - тибет тилдеринин тобуна кирет, тибети боюнча аморфтуу. Ал дүйнө тилдер ичинде өз алдынча тил статусуна ээ, бирок Кытайда тилдин бир диалектиси болуп эсептелинет. Дунган тили, илимий көз карашта 1920-жылдын аягында синологдор А.А.Драгунов жана Е.Д.Поливанов тарабынан изилденген. Дунган эли диний көз карашы жагынан мусулман болгондуктан арапча арип таанышкан. Ушул себептен дунган тилинин жазуусу 1928-жылга чейин арабча жасылса, андан кийин латын алфавитинде болгон. Ал эми 1953-жылы, башка совет жарандары сыяктуу эле, орус графикасына өткөн. Азыркы учурдагы дунган жазуусу 38 тамгадан түзүлүп, сөз маанисинин айырмасы үч тон менен айтылат, бирок атайын жазууда белгиленбейт. Кытай дунгандары (*хуэй*) ар качан кытай жазуусунда жазган жана азыркы учурга чейин да улантып келе жатышат. Борбор Азия дунгандарынын тили ганьсу жана шэньси эки диалектен турат, ал эми адабий тилдин негизи ганьсу диалектисинен алынган [2].

Дунган алфавити турукташкандан кийин, жыйырманчы кылымдын орто ченинен баштап элдик оозеки чыгармачылыгы, музыкалык фольклору, жазма адабияты, эне тили ар тараптуу багытта изилденип, китептер басылып чыга баштайт. Өз мезгилинде Поливанов, Драгунов, Цизбузгин, Завьялова, Яншинсин, Шиваза, Сушанло, Калимов, Имазов ж.б. илимпоздор дунган улутунун ар тараптуу изилдөөсүнө зор салым кошушкан. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясында дунган жана кытай тил борборунда изилдөө иштери активдүү жүргүзүлүп, ал жерде иштеген илимий кызматкерлер эл аралык конференциялардын такай катышуучулары. Учурда Япония, Австралия, Нидерландия, Кытай жана Борбор Азия тарыхчылары, тилчилери жана башка тармактагы окумуштуулар дунгандар боюнча баалуу илимий эмгектерин жаратууда. Өзгөчө акыркы он жыл ичинде Кытайда жана Кыргызстанда отурукташкан дунган элинин ортосундагы достук мамиле уламдан - улам чындалып жана бекемделүүсүнөн эки мамлекеттин илимпоздорунун дунган элинин каада салттын, эне тилин биргелешип изилдөөлөрү да көбөйүүдө. Кыргызстанда, Казахстанда жана Өзбекстанда дунган бирикме коомдору да кытай дунган туугандары менен тыгыз байланыштарын күчөтүүдө. Кыргызстанда дунган тилинде радиостанция иштейт жана гезит «Хуэймин бо» аптасына бир жолу жарыкка чыгып турат. Бирок жогоруда айтылган бардык өнүгүүлөргө, изилдөөлөргө жөлөнсөк, Борбор Азия дунгандарынын эне тилин жазуу жана оозеки түрүндө сактап калуу маселеси олуттуу көйгөйдү жаратбай койбойт. Себеби, коомдун өзгөрүшү менен тил фонетикалык,

грамматикалык, лексикалык багытында да өзгөрүүгө дуушарланат. Тил ар кандай улуттун өкүлдөрүнүн ортосундагы пикир алмашуусунун баарлашуу ачыкчы болгондуктан учурда эне тилин жоготуу кырдаалы бир нече себептерди пайда кылды. Эң алгачкысы этнографиялык процесс, дунган эли бир кылымдан ашык убакыт Кыргызстанда отурукташып, албетте, алардын эне тили жергиликтүү тургандардын тилдерине таасирленген. Кыргызстанда жашаган дунган эли, эне тилинен башка дагы жергиликтүү калктын тилинде сүйлөшөт. Негизинен дунган улуту эки тилде бирдей сүйлөгөн эл, кээ бир учурда үч тилде сүйлөгөндөрү да бар. Жалпысынан дунган элинин эки тилде сүйлөшүүсүнүн кеңири таркалган типтери төмөнкүлөр: дунганча - кыргызча (Ыссык - Көл областы Ырдык айылы), дунганча - кыргызча же дунганча - орусча (Чүй өрөөнү Александровка, Токмок, Кант айылдары ж.б.) [3]. Ошол эле учурда дунган эли ар кандай деңгээлде, мамлекеттик расмий тилде жана улуттар ортосунда баарлашуунун ролун аткарган орус тилинде да сүйлөшөт.

Арийне, жергиликтүү калк менен тыгыз байланышта болгондуктан, өзгөчө дунган тилинин лексикасы көбүрөөк таасирленген, азыр сөздүк курамында кыргыз, казак, өзбек, орус же орус тили аркылуу кирген сөздөр кездешет. Кыргызстанда жашаган дунгандардын эне тилинде, кыргыз тилинен кирген күнүмдүк жашоо - тиричилик чөйрөсүндө ар тараптуу багыттагы сөздөр кездешет. Дунган тилине кыргыз тилинен кирген сөздөр төмөнкү тематикалык түзүлүштөрдөн турат:

- үй буюмдарын жана кийим-кече туюндурган сөздөр: *чана – чана, дастархан – дасторкон, тахар – таар, щирдахи – шырдак, кантуман – кетмен, чапан – чапан, кемзур – кемсел ж.б.;*
- улуттук тамак-аш, суусундукту туюндурган сөздөр: *бешбармакы – бешбармак, борсахи – боорсок, курдахы – куурдак, кумыс – кымыз, чалап – чалап, махсым – максым, айран – айран, сузман – сузмө ж.б.;*
- той - топурлардагы сөздөр: *туэй – той, бешик-туэй – бешик той, келин-туэй – келин той, сүйинчи – сүйүнчү, корундухы – көрүндүк ж.б.;*
- тууган-туушкандардын аталышы жана кайрылуу сөздөрү: *бажя – бажа, куё – күйөө бала, келин – келин, аксакал – аксакал, байи – бай, жигит – жигит ж.б.;*
- күндөлүк турмушта колдонуучу сөздөр: *рэхмэт – рахмат, мэли – мейли, анда – санда, анча – мынча ж.б.;*
- мамлекеттин административине тийешелүү сөздөр: *Жогорку Кеңеш, райондук кенеш, округ кенеш, айыл өкмөтү, аким ж.б.*

Кыргыз мамлекеттик тилден сырткары, Кыргыз Республикасынын расмий тили болгон – орус тилинен же орус тили аркылуу кирген сөздөр дунган тилинде басымдуулук кылат. Себеби, Советтер Союзу учурунда он беш мамлекеттин жарандары бири – бири менен орус тилинде байланышып жана

мектепте, жогорку окуу жайларда орус тилинде билим алышкан, коомдук иштер да орус тилинде жүргүзүлгөн. Бул көрүнүш дунган элинин арасында азыркы күнгө чейин дээрлик өзүнүн нугун сактап келүүдө. Дунган элинин эне тили орус тили аркылуу кирген жаңы сөздөрдүн негизинде тынымсыз байма - бай толукталууда. Дунган тилинде орусчадан кирген сөздөр коомдук-саясий, илимий, айыл-чарба, турмуш жагын тейлөө, этноним, кийим-кече, тамак - аш ж.б. тематикалык чөйрөдө кездешет. Мисалы: *съезд, партия, депутат, терроризм, банк, дума, адвокат, драма, эпос, концерт, врач, больница, бетон, ферма, такси, телефон, автобус, торт, квас, пальто, плац ж.б.* Ал эми кээ бир сөздөр дунган тилинин фонетикасына багынып, төмөндөгүдөй айтылат: *машинэ – машина, галыр – галстук ж.б.* Мындан сырткары жартылай калька менен берилген сөздөр да бар: *щёнсовет – сельсовет, Зүйго Совет – Верховный Совет, щёнпярхроника – фотохроника, музей-фонзы – музей үйү, УЗИ фонзы – УЗИ кабинети ж.б.*

XXI – кылымда илим жана техниканын өнүгүүсүнүн негизинде жаңы сөздөрдүн өрчүшүнө жол ачылды. Мунун негизинде, башка тилдер сыяктуу эле, дунган тили да неологизмдер менен кеңейди. Мисалы, *компьютер, сайт, интернет, принтер, факс, сканер, компакт диск, ЖК телевизор, мобильный телефон, кредит, видео, шоу-бизнес, презентация, имидж, фейс контроль, дресс код ж.б.*

Учурда Кыргызстанда жашаган дунган элинин эне тилинде кыргыз жана орус тилдеринин лексикасынан тышкары кытай тилинен кирген сөздөр терең өздөштүрүлүп, айрыкча жаштар арасында кеңири колдонулууда. Анткени, акыркы он-он беш жылдын ичинде кыргыз-кытай дунгандарынын өз ара байланышы күчөгөн. Өзгөчө жаштардын Кытай жергесинен билим алуу демилгеси менен соода-сатык тармагы кеңири таралып, эне тилинин сөздүк курамына таасирин тийгизүүдө. Буга мисал катары төмөнкүлөрдү келтирүүгө болот:

- соода – сатык жана техникада колдонулуучу сөздөр: *лобэн (老板) – башчы (жеке дүкөн же соода иштеринде), янпин (样品) – түр, үлгү (кийим – кече, техника ж.б.), пифа (批发) – дүң сатык, бяньжи дидэ (边疆) – чек ара тилкеси, дянноа (电脑) – компьютер, шоужу (手机) – уюлдук телефон ж.б.;*

- билим, илим жана окуу куралдарга байланыштуу сөздөр: *фубэйши (副教授) – илимдер кандидаты, бэйши (博士) – илим доктору, жёйшу (教授) – профессор, буэжон (部长) – министр, лаошы (老师) – мугалим, шүеси жэихуа (学习计划) – окуу планы, каошы (考试) – экзамен, жэянсүежэин (奖学金) – стипендия, зыйуан (志愿) – волонтер, йуанпан (光盘) – флешка ж.б.*

Эгерде дунган элинин эне тилин жоготуу кырдаалын карай турган болсок, анда буга себеп болуп компактуу түрдө жайгашкан дунган айылдарынын орто мектептеринде дунган тили жумасына эки - үч саат гана өтүлүшү эсептелет. Мугалимдердин айтуусунда окуучулар эне тилинде оозеки мыкты сүйлөгөнү менен грамматиканы жакшы билишпейт, окуу китептери да аз жана жетиштүү эмес. Мүмкүн мунун себеби, аптасына эки - үч саат гана бөлүнүп же таптакыр жоюлганы, жогорку окуу жайларында атайын дунган тил кесиби жок болгондугу, эне тилин окутуу боюнча чыныгы адистердин тартыштыгы. Мындан сырткары Кытай менен байланыш тыгыздалгандыктан, мектептерде дунган тилинин ордуна кытайча окууну каалагандардын санынын көбөйүшү.

Өз эне тилин (дунган тилин) канчалык деңгээлде биле тургандыгын билүү үчүн Кыргызстанда отурукташкан дунгандардын жана жогорку окуу жайында окушкан дунган улуттундагы студенттердин арасында сурамжылоо өткөрүлгөн. Бул изилдөөгө жүздөй адам катышып, алтымыштан ашык пайызын жаштар, калган отузун орто жаштагылар түзгөн: дунган жана орус тилинде сүйлөгөндөр -75%, эки тилден көбүрөөк (кыргызча, казакча, орусча же чет тили) - 65%, дунганча гана - 23,3%, орусча гана - 8, 2%, эне тил деңгээли эң жакшы - 35%, оозеки тил деңгээли - 62%, бир нече эне тилинде сөз билүү - 8%, эне тилинде окууганды билген - 20%, окууганды билбеген - 10%, эң жакшы жазган -14% болсо, ал эми эне тилинде жазганды билбегендер - 27% түздү.

Сурамжылоонун натыйжасында мындай тыянак чыгарса болот: респонденттер өздөрүнүн жашоо шартында дунган жана орус тилдерин тең пайызда колдонушат, мисалы, үй-бүлөдө, туугандар арасында көбүнчө эне тилинде сүйлөшсө, коом иштеринде, мектепте, жогорку окуу жайда, кээде аңгемелишип отурган кишиси дунган улутунда болсо да, орус тилинде кеп салышат. Мунун себеби, курчалган айланда бөтөн тил чөйрөсүндө тарбияланып, эне тилге көңүл бурулбай калганы. Кээде ганьсу жана шэньси диалектин өкүлдүрү өз ара барлашууда түшүнбөстүк келип чыкканда орус тилине кайрылышат. Себеби, адабий тил (ганьсу) жана шэньси диалекти лексикалык түзүлүшү боюнча бири - биринен айырмаланат: *сызы* (ганьсу диалекти) – *памдар* (шэньси диалекти) «памидор», *вamu* (ГД) – *уаму* (ШД) «балдар», *хонзы* (ГД) – *гэдо* (ШД) «көчө», *тянчи* (ГД) – *чанчи* (ШД) «аба ырайы», *тё* (ГД) – *та* (ШД) «бийлөө», *жэйюанму* (ГД) – *жэёфумиди* (ШД) «мугалим» ж.б.

Сурамжылоодо орто жаштагы дунгандарда эне тилинин стереотиптери бекем сакталгандыгы байкалды, анткени алардын көпчүлүк бөлүгү эне тилинде жазып, окуп жана сүйлөшөт. Ал эми жаштардын ою боюнча, өз эне тилинде түшүнүү менен оозеки тилде сүйлөгөн жетиштүү, окуу жана жазуу шартты анчалык деле олуттуу эмес. Анткени заманбап коомуна карата башка тилде көбүрөөк сүйлөшүүгө мажбур болгондуктан, эне тилин үйрөнүүгө анчалык маани беришпейт. Мындай көрүнүш бир гана Кыргызстан-

да эмес, Казахстан жана Өзбекстан дунган жашоочуларында да байкалат.

Демек, жогоруда айтылгандай Кыргызстандагы дунган тилинин учурдагы абалынын ар тараптуу өнүгүүсү, лексикасынын ар кандай тематикалык жактан толукталуусу, жоготуу кырдаалы, тил чөйрөсүнүн өзгөрүшү менен тыгыз байланышта.

Адабияттар:

1. Завьялова О.И. Китайские мусульмане хуэйцзу: язык и письменные традиции//Проблемы Дальнего Востока. 2007. №3. 153-160 бет.

2. Имазов М.Х. Орфография дунганского языка. - Фрунзе. Илим. 1977.
3. Орузбаева Б.О. О некоторых типах двуязычия в Киргизии//Важнейшие проблемы киргизского языкознания. – Бишкек. 1995. – С. 97-102.
4. Сушанло М. Я. Дунгане. – Фрунзе. Илим. 1971.
5. 胡振华, 中亚东干学研究, 中央民族大学出版社, 2009年。
6. Официальный сайт и форум о дунганском народе, культуре <http://www.dungane.kz>

Рецензент: д.филол.н., профессор Усубалиев Б.